

prof. dr hab. Małgorzata Dajnowicz

Białystok, 15 sierpnia 2026 r.

Kierownik

Katedry Historii Kultury i Pracowni Historii Kobiet

Uniwersytet w Białymstoku

**Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Bartłomieja Sokołowskiego
pt. *Kobiety w X Pawilonie Cytadeli Warszawskiej w latach 1846-1914*, Warszawa 2026,
s. 481, napisanej pod kierunkiem prof. dr hab. Andrzeja Szwarca**

Recenzja została sporządzona w związku z powołaniem przez Radę Naukową Dyscypliny Historia Akademii Finansów i Biznesu Vistula na posiedzeniu w dniu 13.06.2026 r. do pełnienia funkcji recenzentki rozprawy doktorskiej w postępowaniu o nadanie stopnia doktora nauk humanistycznych p. mgr Bartłomiejowi Sokołowskiemu.

Rozprawy naukowe dotyczące dziejów kobiet opracowywane są w wielu ośrodkach naukowych, zapelniając lukę badawczą w dyscyplinie naukowej historia i subdyscyplinie historia kobiet. Jednak wiele obszarów z życia środowisk kobiecych i opisu indywidualnych sylwetek kobiet, także kobiet wybitnych i niezłomnych, postaci znanych i cichych bohaterek wciąż czeka na opracowanie kompleksowe, niekiedy odkrycie na nowo ich aktywności oraz nieznanych wątków z życia prywatnego i publicznego. W recenzowanej rozprawie skupiono się na szeroko rozumianym obszarze represji wobec kobiet, środowiskach i pojedynczych kobietach więzionych z powodu ich działalności społecznej i politycznej, uznanej przez władze carskie jako niezgodnej z ówczesnie obowiązującym prawem. Rozważaniom w niniejszej pracy poddano również złożone i różnorodne losy kobiet po opuszczeniu przez nie miejsca więziennego odosobnienia. Zagadnienie podjęte w rozprawie z pewnością zasługiwało na opracowanie kompleksowe, z ujęciem szerokim i wielowątkowym, co uczynił z nawiązką Autor rozprawy.

Już po wstępnej analizie pracy należy podnieść, że Autor przedstawił temat bardzo wnikliwe, poddając badaniom okoliczności zaangażowania kobiet w ruchy antycarskie, przedstawiając rodzaje represji, jakim były poddawane kobiety, sytuacje bytowe

przebywających w więzieniu, z uwzględnieniem trudnej więziennej codzienności, wpływu warunków osadzenia na ich stan fizyczny i psychiczny. W pracy poświęconej losom więzionym kobiet w X Pawilonie Cytadeli Warszawskiej analizie poddano okres począwszy od momentu egzystencji w Cytadeli pierwszej więźniarki, która została osadzona w 1846 r. do czasu zajęcia więzienia w 1915 r. przez Niemców, podczas trwania I wojny światowej. Cezury przyjęte przez Autora są logiczne oraz nie wymagają szczególnego uzasadnienia. We fragmentach dysertacji przywoływany był niekiedy szerszy kontekst, omawiane wydarzenia wcześniejsze i późniejsze, co przemawia naturalnie na korzyść oceny recenzowanej pracy.

Portret zbiorowy więzionych kobiet zaprezentowany został na tle problematyki dziejów więziennictwa w danym okresie. Podkreślić należy raz jeszcze, że zasadność opracowania tematu była wręcz oczywista, bowiem także w opracowaniach poświęconych Cytadeli Warszawskiej temat kobiet traktowany był dotąd marginalnie, co najwyżej przyczynkarsko. W związku z powyższym opracowanie dysertacji było ze wszech miar zasadne a poczynione ustalenia wprowadzają do obiegu naukowego historii kobiet kwestie absolutnie nowe, dotychczas właściwie nie podejmowane przez badaczy tematyki.

Wstęp został opracowany bardzo szeroko. Omówiono w nim podstawę materiałową, opisano problemy badawcze, przedstawiono pytania, na które Autor poszukiwał odpowiedzi w tekście zasadniczym. Pytań szczegółowych nieco ukrytych postawiono więcej, wynikające z opisów, w tym szczegółowych wyjaśnień prezentowanych w niniejszej części wstępu. Sugeruję, aby fragmenty dotyczące opisu więziennictwa przenieść ze wstępu do rozdziału I pracy, uczyniłoby to wstęp bardziej przejrzysty i czytelny.

Sposób wykorzystania źródeł w dużej mierze odzwierciedlają przypisy. Należy podkreślić, że znacząca liczba przypisów odnosi się właśnie do źródeł, co wskazuje na dużą wartość poznawczą recenzowanej pracy. Dobór literatury do opracowania należy uznać za właściwy.

Wartością pracy jest skrupulatność w analizie kompleksowej dostępnego materiału źródłowego, to jest przede wszystkim bardzo cennego zasobu muzealnego w postaci całości kartotek więźniów (szacunkowo w liczbie 40 tys.), licznych archiwaliów z archiwów państwowych polskich (w tym AGAD) i zagranicznych, także rosyjskich. Dobrą praktyką jest korzystanie z literatury wspomnieniowej, pamiętników, prasy. Ważną grupą materiałową okazały się również różnorodne opracowania źródeł, w tym dokumentacji ze śledztw, procesów, wyroków sądowych, orzekanych kar, kodeksów karnych, zbiorów rozporządzeń.

Rozdział I pracy poświęcono dziejom X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej. Rozdział ten można uznać za wprowadzający do części zasadniczej dysertacji. Opis X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej, uwarunkowań powstania tego więzienia był niezbędny dla przedstawienia pewnego rodzaju tła, ukazania rzeczywistości funkcjonowania uwięzionych kobiet. W rozdziale II, w oparciu o szeroki zasób źródłowy przedstawiono klasyfikację kar stosowanych wobec osadzonych. Była to żmudna wręcz benedyktyńska praca badawcza o charakterze także porządkująco-statystycznym, co dało efekt w przedstawieniu katalogu wykroczeń i przestępstw politycznych, jako podstawy do uwięzienia kobiet w X Pawilonie Cytadeli Warszawskiej w latach 1846-1914/15.

Rozdział następny dotyczy kwestii stosowanych kar i środków dozoru wobec uwięzionych, natomiast opis warunków sanitarnych, wyżywienia, życia codziennego, także zdrowia został zamieszczony w rozdziale IV.

Zakończenie zbudowane zostało poprawnie, odnajdujemy w nim podsumowujące odpowiedzi na postawione (i ukryte) cele określone we wstępie oraz wnioski wynikające z analizy treści poszczególnych rozdziałów. Ta część pracy jest wartościowa, świadczy bowiem o dobrym rozpoznaniu analizowanego tematu, o dojrzałym spojrzeniu naukowym na problematykę związaną z analizą i opisem zagadnienia określonym w tytule pracy.

Zastosowana metodologia jest poprawna, przyjęto metody charakterystyczne dla badań humanistycznych, w tym stosowane w badaniach historii, zastosowano także, jak pisał Autor metodę badań ilościowych, statystyczną, indukcyjną. W zakresie stosowanych metod dostrzec należy też inne wykorzystywane przez Autora. Powołując się na opis doświadczeń metodologicznych opisanych w literaturze przedmiotu przywołał artykuł dotyczący myśli metodologicznej 2001 r., kiedy to należałoby sięgnąć do nowszych, w tym aktualniejszych opracowań. Przyjęto również metody, choć Autor nie wskazuje ich bezpośrednio, charakterystyczne dla badań interdyscyplinarnych, w tym nauk społecznych a nawet medycznych (w odniesieniu chociażby do ustaleń dotyczących fizycznego zdrowia kobiet i ich kondycji psychicznej).

Wykorzystano rozległą literaturę przedmiotu, korzystano także z opracowań z zakresu psychologii, medycyny czy psychiatrii. Dobrą praktyką jest omówienie we wstępie, z oceną wartości naukowej, głównej literatury przedmiotu wykorzystanej w pracy. Wprawdzie odniesienia do głównej literatury zostały zawarte w przypisach, jednak sprawia to trudność w rozróżnieniu, którą literaturę Autor uznał za kluczową a którą potraktował jako uzupełniającą dla opracowania tematu.

Mgr B. Sokołowski w sposób pełny dowiódł o zdaniach i działaniach poszczególnych organów odpowiedzialnych za represje wobec grup kobiet aresztowanych, podlegających śledztwom, osadzanych w więzieniu, doświadczających szeroko rozumianej przemocy ze strony aparatu carskiego. Wymienić tu trzeba przykładowo Stałą Komisję Wojenno-Śledczą, Tymczasową Komisję Śledczą, jako instytucje sprawnie działające w zakresie postępowań wobec aresztowanych i oskarżanych o przestępstwa polityczne kobiet. Autor dowiódł, że sprawy prowadzone wobec kobiet, procedury stosowane przez te instytucje wobec kobiet oskarżonych o przestępstwa polityczne były szczegółowe i drobiazgowo. Inną instytucją przedstawioną w tym obszarze pracy był Zarząd Wojenno-Policyjny, powołany przez Generała Fiodora Berga na mocy postanowienia z dnia 27 grudnia 1863 r., w którym to zarządzie sprawy wobec kobiet rozstrzygano od 1874 r. do 1915 r. Kolejnym organem, który pełnił rolę represyjną wobec kobiet był funkcjonujący w latach 1880-1915 Warszawski Gubernialny Zarząd Żandarmerii, także Rząd Gubernialny Warszawski, Prokurator Warszawski Izby Sądowej, również Ochra.

Drobiazgowo opisane kompetencje tych i innych organów oraz próba oceny ich skuteczności w zakresie aresztowanych kobiet przedstawione przez Doktoranta wskazują na żmudne analizy i interpretacje dokumentacji carskiej, także pod kontem prawnym, zakresu działań formalnych tych organów oraz ich możliwości tzw. pozaformalnych, często nie występujących w dokumentach wprost, ukrytych ale widocznych po powiązaniu drobiazgowych faktów, świadczących o dociekliwości urzędów i urzędników, co właśnie skutkowało skutecznością aparatu carskiego wobec wykrycia i karania kobiet prowadzących działalność antycarską.

W sposób oczywisty intensyfikacja inwigilacji działalności oraz aresztowań kobiet nasiliła się również w związku z ich działalnością rewolucyjną przed i podczas rewolucji 1905 r. Autor pisze o tym, potwierdzając wcześniejsze ustalenia w tym zakresie, choć wprost z analizowanych kartotek trudno jednoznacznie potwierdzić tę prawidłowość.

Wydaje się że części wprowadzające do zasadniczych kwestii dotyczących stłec kobiet są niekiedy zbyt długie, co wprowadza czytelnika w przekonanie, że we fragmentach czyta pracę o systemie kar czy systemie prawnym obowiązującym w Królestwie Polskim i Cesarstwie Rosyjskim a nie o karach i więzieniu kobiet w X Pawilonie Cytadeli Warszawskiej. Sądzić należy, że Autor przez te i inne szczegółiki chciał skrupulatnie przedstawić logikę wątku głównego, jednak wprowadzenia te są rozległe, bardzo szczegółowe i nazbyt odbiegające od problemu zasadniczego dysertacji.

Podczas badań dotyczących więzionych w Cytadeli Warszawskiej pomijano dotychczas lub traktowano marginalnie obszar dotyczący stosowanych w tym zakresie represji wobec kobiet. Autor wyszedł naprzeciw potrzebie ustalenia faktu oczywistego, wynikającego z wiedzy ogólnej, że w Cytadeli przebywać musiały też i kobiety chociażby z tytułu ich zaangażowania w ruch konspiracyjny o charakterze antycarskim. Piszący dysertację ustalił m.in. na podstawie analizowanych kartotek więźniów, że w latach 1833-1852 w X Pawilonie Cytadeli Warszawskiej przebywało 14 kobiet, w tym jedna dwukrotnie, w różnych okresach. Istotne ustalenia dotyczą rodzaju przestępstw, co skutkowało osadzeniem w X Pawilonie. Otóż w czasie tzw. nocy paskiewiczowskiej lat 1931-1956 kobiety skazywano w związku z udzielaną przez nie pomocą działaczom niepodległościowym (większość uwięzionych), następnie z powodu bezpośredniego udziału w zrywach narodowych oraz kolportażu nielegalnych druków i wydawnictw. Łącznie w tym czasie aresztowano i uwięziono 19 kobiet z powodu ich działalności o charakterze politycznym.

Cennym ustaleniem Autora jest przybliżenie konkretnych postaci kobiet i ich aktywności, która stała się podstawą do aresztowania oraz osadzenia w więzieniu. Przywołać w tym miejscu wypada np. Michalinę i Antoninę Rogalewiczowe, Kazimirę Ziemięcką, Teresę Kossowską. Wymaga zauważenia, że istotne miejsce wśród tych konspiratorek zajęły „Entuzjastki”, które „nie zajmowały się tylko opieką nad więźniami politycznymi. Były przede wszystkim inteligentkami zainteresowanymi literaturą i kulturą oraz wychowaniem i kształceniem dziewcząt”, co podkreślił Autor pracy.

Znacznie większa liczba kobiet została aresztowana i osadzana w.w więzieniu w okresie powstania styczniowego lat 1863-1864 i po jego zakończeniu, co w oczywisty sposób wskazywało także na zaangażowanie kobiet w niniejszy zryw narodowo-wyzwoleńczy. Okresy najtrudniejsze to lata 1863-1864 (86 osadzonych) i 1866 r. (20 aresztowanych/osadzonych). Wówczas to odnotowano najwięcej aresztowań i osadzenia kobiet w X Pawilonie. Rozdaj przestępstw w wymiarze ogólnym w zasadzie nie uległ zmianie w porównaniu do okresu wcześniejszego, poza tym że doszedł czyn bezpośredniego udziału kobiet w walkach powstańczych. Z imienia i nazwiska zostały wymienione można by rzec bohaterki powstańcze głównego i dalszych planów, osadzone za działalność bezpośrednią w powstaniu, kontakty z grupami powstańczymi, kolportaż nielegalnej literatury, przechowywanie powstańców. Podając konkrety, Aleksandra Wróblewska ps. „Karolina” przechowywała dokumenty i prasę Rządu Narodowego, Kunegunda Nowakowska zajmowała się powielaniem odezw Rządu Narodowego, Barbara i Emilia Guzowskie były kurierkami Rządu Narodowego, Maria Ilnicka brała udział w powstaniu jako archiwistka Rządu

Narodowego, współredagowała Manifest z dnia 22 stycznia 1863 r. a Helena Kirkorowa z Majewskich ukrywała w swoim domu dyktatora Powstania Styczniowego Romualda Traugutta.

Podobne ustalenia szczegółowe, w tym liczbowo-statystyczne represjonowanych i osadzonych w X Pawilonie kobiet podał Autor i dla okresu późniejszego. Statystyka ujęta została w postaci tabel, co ułatwia analizę i spojrzenie porównawcze procesu w poszczególnych latach.

Na podstawie analizowanych dokumentów, m.in. akt Prokuratora Warszawskiej Izby Sądowej zostały ukazane obszary działalności nielegalnych ruchów politycznych, głównie o charakterze niepodległościowo-socjalistycznym. W związku ze stawianym zarzutem o przynależność do ugrupowań socjalistycznych, socjalistyczno-rewolucyjnych czy anarchistycznych, sprzyjanie tym ruchom czy partiom osadzano kobiety w Warszawskiej Cytadeli. Pojawia się pytanie o antycarską dzielność kobiet związanych z Narodową Demokracją i tego konsekwencje, w postaci represji wobec tych kobiet. Wiadomo z dotychczasowych ustaleń, że nie tylko socjalistki ale i kobiety w znaczącym zakresie popierające Narodową Demokrację, często także związane z Kościołem katolickim brały udział w powstaniach, rewolucji 1905 r., tak jak i socjalistki były zamykane w więzieniach i zsyłane w głąb Rosji. Czy wśród osadzonych w X Pawilonie stanowić mogły pewien odsetek? Pytanie to ma charakter otwarty, bowiem nie znalazłam na nie jasnej odpowiedzi w treści niniejszej pracy.

Wymienione z imienia i nazwiska więźniarki X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej to niewątpliwie bardzo cenny zasób, swoisty katalog postaci kobiet zasłużonych, które za poglądy i postawy o charakterze patriotyczno-niepodległościowym były represjonowane, osadzane w więzieniu, zsyłane na Syberię i do różnych rosyjskich guberni europejskich, także niekiedy wykluczane społecznie, otrzymujące niekiedy wyłącznie pomoc doraźną ze strony najbliższego otoczenia, na co dzień doświadczające problemów ekonomiczno-bytowych i zdrowotnych, licznych trudów po opuszczeniu murów więziennych czy po powrocie do kraju z odległej Syberii. Choć losy każdej z nich mogły być i były na swój sposób odmienne. Katalog ten w sposób oczywisty ma charakter bardzo użyteczny dla innych badań naukowych, może posłużyć do dalszych pogłębionych analiz, dotyczących ukazania oblicza obszarów aktywności publicznej oraz położenia prywatnego kobiet w XIX i początkach XX w. Za bardzo wartościowe uznać należy odniesienia do losów kobiet osadzonych w Warszawskim Więzieniu Żeńskim, tzw. Serbii, oddziału kobiecego więzienia Pawiak. W tym zakresie Autor wykroczył poza ramy określone w tytule dysertacji.

Podsumowując stwierdzić należy, że opracowujący niniejszą dysertację dowiódł z nawiązką o konsekwencjach zaangażowania kobiet ruch niepodległościowy w XIX i pocz. XX w., w walkę z caratem i tego skutkach w postaci ich osadzenia w X Pawilonie Cytadeli Warszawskiej. Szczegółowe analizy i opisy przedstawionego w pracy zaangażowania kobiet w ruchy konspiracyjne, patriotyczne, polityczne pokazują czytelnikowi wzrastającą z biegiem czasu aktywność kobiet, zarówno w zakresie coraz szerszego wachlarza tych aktywności z jednej strony oraz coraz większej liczebności kobiet angażujących się w dane ruchy z drugiej.

Rozprawa napisana jest językiem komunikatywnym, poprawnie pod względem językowym, stylistycznym oraz warsztatowym. Korekty wymaga przydługi wstęp, gdzie należałoby więcej miejsca poświęcić na omówienie i wartościowanie dorobku naukowego dotyczącego historii kobiet oraz kwestiom metodologicznym (o czym już wspomniano). Właściwie nie ma potknięć językowych, literówki zdarzają się bardzo rzadko, niekiedy występują powtórzenia. Należałoby również rozdziały kończyć podsumowaniami, jako pewnego rodzaju częściami łączącymi z innymi rozdziałami. Konsekwentnie zastosować należało w opisach czas przeszły.

Mgr Bartłomiej Sokołowski w przedstawionej do recenzji pracy pt. *Kobiety w X Pawilonie Cytadeli Warszawskiej w latach 1846-1914* zaprezentował posiadaną wiedzę w kwestii przyjętych metod i pojęć badawczych w zakresie historii. Ponadto dowiódł, że posiada wiedzę szczegółową, uwzględniającą publikowane i niepublikowane osiągnięcia naukowe w zakresie prezentowanej w dysertacji problematyki. W mojej ocenie posiada także umiejętności wskazujące na możliwości wprowadzenia do obiegu naukowego wyników własnych badań. Posiada także podstawowe umiejętności krytycznej analizy i syntezy a także zdolności formułowania sądów na temat problematyki pracy oraz kompetencje do prowadzenia samodzielnej pracy naukowej oraz doskonalenia etosu tej pracy.

Mgr Bartłomiej Sokołowski wykazał się umiejętnością kompletowania i analizy materiałów źródłowych, formułowania pytań badawczych oraz udzielania na nie odpowiedzi. Praca wprowadza do obiegu naukowego nowe ustalenia badawcze na temat więzionych kobiet w X Pawilonie Cytadeli Warszawskiej. Praca dostarcza także wiedzy na temat historii więziennictwa w Polsce i Cesarstwie Rosyjskim i miejsca w nim kobiet. Ujęcie problematyki omówionej w rozprawie stanowi oryginalne opracowanie tematu określonego w tytule, przy wykorzystaniu dostępnych źródeł i podstawowej literatury przedmiotu. Opracowanie to należy ocenić bardzo pozytywnie. Rozprawa doktorska pt. *Kobiety w X Pawilonie Cytadeli Warszawskiej w latach 1846-1914* stanowi oryginalne rozwiązanie problemu naukowego oraz

wykazuje poprawną wiedzę teoretyczną mgr Bartłomieja Sokołowskiego w dyscyplinie HISTORIA. W związku z tym przedkładałam wniosek Radzie Naukowej Dyscypliny Historia Akademii Finansów i Biznesu Vistula rekomendujący udział mgr Bartłomieja Sokołowskiego w dalszych etapach postępowania w przewodzie doktorskim. Uznaję z pełnym przekonaniem, że rozprawa doktorska pt. *Kobiety w X Pawilonie Cytadeli Warszawskiej w latach 1846-1914* opracowana przez p. Bartłomieja Sokołowskiego spełnia wymagania określone w art. 187 ust. 1-2 ustawy z dnia 20 lipca 2018 r. Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce.

KIEROWNIK

Katedry Historii Kultury

prof. dr hab. Małgorzata Dainowicz